ӘӨЖ: 343 (072)

КРИМИНОЛОГИЯДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚ ҰҒЫМЫ, СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТОПТАСТЫРЫЛУЫ

Істұрғанова Г.Қ.

В данной статье автор излагает понятие, причины и классификацию преступности, а также проблемы их предупреждения.

This article is devoted to questions of warning criminal. It pays affection to the work of law organs.

Қылмысты іздестіру бөлімі, сот, прокуратура, қылмысты болдырмау заңдылықтарын басшылыққа ала отырып, жасалған қылмысты тез арада кінәлілерімен қоса анықтап, жазалауды көздейді. Сол себептен мұнда қылмыстың қылмыс екенін анықтау үшін қылмыстылықтың түсінігін ұғыну қажет.

Қылмыстылық қоғамның төл баласы, сөйте тұра ол қоғамның өзіне қарсы бағытталған сырқаты. Осы жерде қылмыстылықтың кері байланысқа ие құбылыс екендігін айта кету керек. Кері байланыс дегеніміз қандай да бір құбылыстың, процестің нәтижесі сол құбылыстың қызмет етуіне, функциясына ықпал еткенде орын алатын байланыс түрі.[1]

Криминологиялық зерттеулер қылмыстылықтың әр түрлі элементтерінің заңдылықтағы өзара байланысын ашады, оның ортаның өзгерісіне «бейімделу» қабілетін, тіптен ортаны өзінің тұрақтануы және дамуы үшін «бейімдейтіндігін» растайды. Жаңа жағдайларда оның көрініс табу нысаны түрін өзгертеді, қылмыстылықтың қоғамға кері ықпалы да байқалады.

Қылмыстылық бүтіндік сипаты және басқа құбылыстардан бөлектігі мүлде айқын емес жүйелер типіне жатады. Қылмыстылықтың жүйелік сипатының негіздемесі мыналарға сүйенген, яғни:

а) қылмыстылықты едәуір жалпы жүйенің - бүтіндей қоғамның элементі ретінде, сол қоғамның ерекше шағын жүйесі деп тану;

ә) қылмыстылықтың белгілі бір бүтіндігін негіздеу;

б) қылмыстылықтың өзара байланыстағы, барлық қылмыстылыққа бүтіндей жаңа сапалы сипаттама беретін, оның жекелеген элементтерінен өзгеше нақты элементтерін бөліп алу.

Сол сияқты қоғам қылмыстылықты туындатады да ол қоғамның өзінің әрекет жасауына ықпал етеді, осының нәтижесінде қоғамның бет-әлпеті өзгереді, өзге кейіптегі қоғам пайда болады, соңғысы өз кезегінде қылмыстылықтың да сипатын өзгертеді.

Шындығында, қылмыстылық көптеген қылмыстар арқылы ғана неғұрлым айқын көрініс табады. Қылмыстылықтың қылмыстың жекелеген түрлерімен салыстырғандағы ерекшелігі - оның жаппайлығында. Жаппай болған жағдайда қандай да бір құбылыстың саны статистикалық талдауға келеді, нәтижесінде белгілі бір статистикалық заңдылық анықталады. [2]

Қылмыстылықты талдауда перспективалық сипат болуға тиіс. Басқаша айтқанда, қылмыстылықтың еткен шағын көрсетумен қатар оның алдағы жағдайы да болжамдануы керек. Ол болжам қылмыстылықпен күреске бағдарлама жасауға мүмкіндік береді.

Қылмыстылық - бұл салыстырмалы жаппай, тарихи өзгермелі әлеуметтік, қылмыстық-құқықтық сипатқа ие, белгілі бір мемлекетте белгілі бір уақыт аралығында жасалған қылмыстардың жиынтығынан тұратын таптық қоғамның құбылысы. Осындай анықтаманы алпысыншы жылдары Н.Ф.Кузнецова берген болатын. Одан бері де осы анықтаманың мәні өзгерген жоқ. Оның өзіндік себептері де бар. Жоғарыда айтып өткеніміздей қылмыстар жинақтала келгенде жаңа бір сапаға ие болады, ол - қылмыстылық. «Қылмыстылық» ұғымы, көбіне қылмыстың көптігі туралы, олардың статистикалық жиынтығы туралы сөз болған жағдайда қолданылады. Бұл - қылмыстылық анықтамасын ең қарапайым да түсінікті ыңғайда беру.

Сонымен, қылмыстылық - біршама дербес, тұтас, қоғамға едәуір қауіпті құбылыс. Ол қоғамның әр түрлі салаларына, әр түрлі қоғамдық қатынастарға тараған. Бұл тұрғыдан алғанда ол «әлеуметтік» сөзінің кең мағынасындағы әлеуметтік құбылыс.

Соған байланысты мынаны ұмытпау керек: қылмыстылық - қоғам ағзасындағы жат дене емес, ол оның сипаттамаларының, ондағы бар қатынастардың өзінше өзгеруінің нәтижесі, тірі ағзадағы рак ісігі сияқты оның қайта пайда болуы. Ракпен ауырған бауырды алып тастау - адамды өмірден айыру. Қылмыстылық қанша етек жайса да қоғам адамдардың өмірлік маңызы бар мүдделерін қамтамасыз етуге тиіс. Қылмыстылық қоғамда болады, қоғам оны тудырады. Бұл тезис клиникалық криминология өкілдерінің пікірін өзгерте алмайды. Егер адамның туа біткен немесе бойына кейін біткен қасиеті оның іс-қимылын қылмыстық деп кесіп көрсетсе, ол есі дұрыс деп танылмайды.

Қылмыс дегеніміз - белгілі бір жасқа жеткен, өз әрекетінің мәнін ұғынатын және оған басшылық ете алатын есі дұрыс субъектінің айыпты іс-әрекеті. [3]

Ал, қылмыстылық - жай әлеуметтік қана емес, әлеуметтік-психологиялық құбылыс, себебі ол адамдардан және олардың іс-қимылынан, әрекетінен тысқарыда болмайды. Ол адамдардың жалпы қоғамға қауіпті іс-қимылын көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар қылмыстық-құқықтық тыйымды бұзу лажсыздық емес, ал ситуация шешімнің басқа да жақтарына жол беретін жағдайлардағы айыпты іс-қимылды да көрсетеді.

Қылмыстылықтың әлеуметтік мәні қандай? Мұндай сұраққа Ф.Энгельс өзінің «Жұмысшы табының Англиядағы жағдайы» деген кітабында жауап берген. Ол әр түрлі қылмыстардың объективтік ұқсастығын бөліп алған, сонан соң қылмыстылықтың теориялық ұғымын қалыптастырған: «Мұнда ұрлық жайында, полицияға шабуыл жайында, ата-анасы тастап кеткен некесіз балаға алимент төлеуге әкесін мәжбүрлеу жайында, күйеуін әйелінің уландырғаны жайында жариялайды. Осы тектес оқиғаларды ағылшынның барлық газеттері хабарлайды. Англияда әлеуметтік соғыс жаппай жүріп жатыр. Әркім өзі үшін және өзі үшін басқалардың бәрімен күресуде, ал басқаларға зиян келтіру керек пе, оны ол тек менмендік тұрғыдан шешеді: қай жағы өзіне тиімді. Бір сөзбен айтқанда, әркім басқаның бәрін жау көреді, жолында тұрғанды қағып кеткісі келеді, немесе өз мақсаттарында пайдаланады».

Сонымен, қылмыстылық қоғамның жемісі болып табылады, ол оның әр түрлі салаларына және қоғамдық қатынастарға тарайды. Сонымен қатар онда біршама дербес, бүтіндей құбылыс ретінде дамудың өзіне тән ерекше сипаттамалары мен зандылықтары бар. Оның сипаттамалары, біріншіден - қоғамда болып жатқан өзгерістермен бірге өзгермейді, екіншіден оларды сол қалпы қайталамайды. Қылмыстылықтың жаңа сипаттамалары, әрқашанда, оның қоғаммен өзара әрекеттестігінің нәтижесі.

Қылмыстылыққа сипаттамалардың екі тобы тән:

1) «сыртқы» сипаттамалар, олар қылмыстылықтың қоғамда қалай әрекет ететінін, оның қандай да бір құрылымдарына таралатындығын: жалпы таралуын, сылтауын, әлеуметтік бағыттылығын, қоғамға қауіптілігін, әлеуметтік-аумақтық, әлеуметтік-топты көп таралғандығын көрсететін;

2) «ішкі»: қылмыстылықтың ұйымшылдығын, белсенділігін, тұрақтылығын көрсететін сипаттамалар.

Жоғарыдағы анықтамадан қылмыстылықтың мынандай белгілерін анықтауға болады:

- оның салыстырмалы-жаппайлығы. Жалпы жаппай емес салыстырмалы жаппай болатын себебі - қоғамның бәрі қылмыстылық атты сырқатпен ауырмайды, тек белгілі бір бөлшегі ғана қылмыстылық құбылысына үлес қосады. Ал салыстырмалы жаппай болмаса да ол қылмыстылық емес, бар болғаны бірді-екілі немесе жүз - екі жүз қылмыстардың жиынтығы ғана болып қалады.

- тарихи өзгермелі болатындығы қоғамның қылмысқа деген көзқарасы үнемі өзгеріп отыратындығында. Бір уақыттарда қылмыс боп есептелген әрекеттер басқа бір кезде қылмыс емес немесе керісінше. Мысалға, Кеңес дәуірінде алып-сатарлық әрекеті қылмыс болып, қылмыстылықты құрап тұрса, қазір ол қылмыс болмақ түгілі экономиканы дамытушы факторлардың бірі (бизнес). Не болмаса сол уақытта компьютерлік қылмыстардың атын да білмеген болса, қазір ол дүниежүзінде кең тараған қылмыс түрі. Яғни құл иеленушілік құрылыс кезіндегі құлды өлтіру мен осы күнгі адам өлтіруді, орта ғасырдағы еуропа елдеріндегі «алғашқы түн» құқығын атауға да болады.

- жоғарыдағы белгімен сабақтас қылмыстылықтың қылмыстық-құқықтық сипатқа ие құбылыс екендігі. Әлбетте, қылмыстылық өзі сырттай қарағанда жасалған қылмыстардың жиынтығынан тұрады, ал әрекетті қылмыс деп тек қана қылмыстық құқыққа сүйене отырып тани аламыз.

- оның белгілі бір мемлекетте белгілі бір уақыт аралығында жасалған қылмыстардың жиынтығынан тұратындығын кез келген құбылыстың кеңістік пен уақыт параметрлеріне бағыныштылығымен түсіндіруге болады.

- оның әлеуметтік құбылыс екендігі, яғни қылмыс тек қана адамдар қоғамында орын алатындығымен ерекшеленеді. [4]

Қылмыстылықты криминологиялық тұрғыдын зерттегенде мыналар айқындалауы тиіс:

- қылмыстылықтың жағдайы мен үрдісін бағалау, онымен күрестің бағытын анықтау мақсатында оның орын мен уақыттың нақты жағдайларында жалпы таралуы және қоғамға қауіптілігі;

- нақты алдын алу шараларын дайындау мақсатында қылмыстылықтың туындауы мен орын алып тұруының ерекшелігін көрсететін әлеуметтік

сипаттамалар (сылтау, әлеуметтік бағыттылық, әлеуметтік-топтық, әлеуметтік-сапалық, әлеуметтік-аумақтық көп таралғандығы);

- құқық қорғау қызметін жетілдіру, қылмыстар рецидивінің және ұйымдасқан қылмыстың асқынуының алдын алу мақсатында қылмыскерліктің өзіндік, ішкі сипаттамалары (тұрақтылық, белсенділік, ұйымшылдық).

Зерттеудің басты міндеттерінің бірі - «статистикалық қылмыстылықты» емес, іс жүзіндегі нақты қылмыстылықты айқындау.

Қылмыстылықты талдау оның нақты сапалық және сандық сипаттамаларын айқындауға бағындырылуы тиіс. Бұл әдістер кешенін қолдануды керек етеді. Талдау барысында қылмыстылық пен оның өзгеруінің криминологияда айқындалып қойған және әдебиетте баяндалған заңдылықтары ескеріледі. Бұл қылмыстылықтың нақты жағдайлардағы ерекшеліктерін дәлірек бағалауға, оның әр түрлі құрылымдық элементтерінің жаңа үрдістері мен өзіндік ара қатынастарын уақтылы айқындауға мүмкіндік береді. [5]

Қылмыстылықты зерттеу кезеңі мен қылмыстылықпен күресуді ұйымдастыру кезеңі арасында қылмыстылықтың детерминациясы мен себептілігін айқындау кезеңі міндетті түрде болады.

Криминологиялық әдебиетте неғұрлым көп таралған, қылмыскерлікті туындататын әдеттегі мән-жайлар туралы мәліметтер келтіріледі. Бірақ өзінің әр түрлі көрінісінде және үйлесімінде бұл мән-жайлар қылмыскерліктің сан алуан түрін туындатуы, оның сапалық және сандық сипаттамаларын әр түрлі анықтауы мүмкін. Сондықтан да әр түрлі аймақтадағы адамдардың нақты өмір тірлігінің жағдайын, сол жағдайлардың өзгеруін, сондай-ақ қылмыскерліктің соған дейінгі күйін әр уақытта талдау керек.

Қандай да бір мән-жайдың қылмыстық іс-қимылмен байланысын жай көрсету ғана емес, сол байланыстың сипатын айқындаудың да маңызы зор, мысалы: өзінің қандай нақты көріністерінде, қандай өзге факторлармен жиынтығында және қандай жағдайларда қандай мән-жай қылмыстық іс-қимыл тудырады. Міне, осы ғана орын мен уақыттың нақты жағдайларын ескеріп алдын алу шараларын мақсатты даярлауға мүмкіндік береді.

Орыс тілінде «келтіру (причинять)» сөзі бір нәрсені «өндіру» мағынасында қолданылды. «Себептілік» - бұл заттар мен құбылыстар байланыстарының бір түрі, бұл - өндіруші, немесе басқаша айтқанда «генетикалық» байланыс, яғни қандай да бір құбылыстың, процестің туындау фактісін анықтаушы байланыс. [6]

Себептілік туралы айтқанда «себеп және салдар», «себептік-салдарлық байланыстар», «себептік тізбектер», «себептік кешендер» және басқа да санаттар пайдаланылады.

Себептік байланыстардың айрықша ерекшелігі мынада: біріншіден, себеп әрекетке апарады, одан салдар туындайды. Себептен әрекет туындауы үшін қандай да бір жағдайлар болуы тиіс, бірақ бұл жағдайлар өздігінен салдар әкелмейді. Қылмысты көзімен көргендердің енжарлығы - қылмыс нәтижесінің ойдағыдай болуының жағдайы, бірақ қылмыстың себебі емес.

Себептің әрекет ету аймағы, ол, бәрінен бұрын, сылтаурату және шешім қабылдау кезеңдері. Нақты тәсілді таңдау (қорқытып талап ету немесе алаяқтық), қылмыстық қастандық жасаудың нақты объектісін тандау және іс-әрекеттің өзге де бірқатар сипаттамалары едәуір шамада жағдайлармен

анықталады (әр түрлі объектілердің күзетілу жағдайы, криминалдық дағдының бар - жоғы және тағы да басқалар).

Екіншіден, себептер мен салдарда уақыт бойынша кезектілік бар. Себеп уақыт бойынша әрқашанда салдардан бұрын келеді, бірақ ол уақыт аралығы кейде мүлде аз болуы мүмкін. Сондықтан да қылмыскерліктің әлеуметтік салдарларын оның себебі және оның өзгеруінің себебі деп қабылдамау керек.

Үшіншіден, салдар сол себептің себебі бола алмайды. Мысалы, қылмыскерліктің жаңа күйі қоғамның жаңа күйін тудырады, ал қоғамның мұндай жаңа күйі өз кезегінде, бұрынғы қылмыскерлікті емес, жаңа сипаттамасы бар басқа қылмыскерлікті тудырады.

Төртіншіден, себеп пен салдардың бір мағыналы қатынасы бар: бірдей себептің бірдей жағдайдағы әрекеті бірдей салдар әкеледі.

Бесіншіден, себепті салдармен біріктіруге болмайды. Салдар себепті қайталамайды. Ол - объектінің қайта құрылуының, өзгеруінің нәтижесі. Егер, мысалы, мекемеде іс-қағаздарын жүргізу нашар болса, кадрлар бетімен кетсе және олардың біліктілігі төмен болса, онда бұл мекемеде парақорлық жаппай сипат алғанға дейінгі жағдай осындай болған деп санау керек. Жағдайдың нашарлауына парақорлар өз үлесін қосқан, олар жоғары білікті және тәртіпті қызметкерлерді жұмысқа алмаған немесе жұмыста ұстап қалмаған. [7]

Криминологтердің жұмыстарына жасалған талдама оларда себептілікті түсінудің төрт тәсілі бар екендігін көрсетеді. Оның әрқайсысы өзіндік рөл атқарады және олар криминологияның дамуының белгілі бір кезеңдеріне тән.

Әр түрлі авторлардың әр түрлі кезеңдердегі жұмыстарын оқи отырып осыны ескеру керек.

Бірінші тәсілі «кондиционалистік» немесе «жағдай» деп аталады. Латынның «conadsio» сөзі - жағдай, талап дегенді білдіреді. Сол салдар үшін қажетті және жеткілікті жағдайды немесе салдар орын алған мән - жайлардың жиынтығын себеп деп ұғыну керек. Әңгіме бұл жерде себептер мен жағдайлар жайында емес, мән - жайлар мен факторлар жайында.

Көптеген криминологтердің еңбектерінде қылмыстылыққа ықпал ететін көптеген факторлар көрсетілген. Және де, талданып отырған жиынтыққа қарай «толықтай себеп» және «ерекше себеп» болып бөлінеді.

Бұл, іс жүзінде, факторлық немесе көпфакторлық деп аталатын тәсіл, бұл ретте сипаты жағынан әр түрлі әлеуметтік құбылыстар жайында сөз болады.

Көпфакторлы тәсілде ежелгі тарих бар. Ол әр түрлі факторлардың қылмыскерлікпен өзара байланыс тетігін талдауды керек етпейді, яғни ол үшін факторлар мен құбылыстардың өзара себептік, функционалдық немесе өзгедей байланыста болғандығының маңыздылығы жоқ.

Осындай тетікті ескерудің қажеттігін ұғынғанның нәтижесінде «дәстүрлі тәсіл» деген пайда болды: қылмыстың, қылмыскерліктің себебі сыртқы күш көрсетілетін ықпал болып табылады. Криминологияда мұндай ықпал тек қара күш жұмсау емес, әр варианттағы психикалық қысым деп те ұғынылады. Нақты қылмыстың немесе қылмыстың жекелеген түрлерінің себептерін талдағанда, көбіне, дәстүрлі тәсілге кезігеміз. [8]

Ол ғылыми түсініктемеге ғана емес, «күнделікті жай» катынастарға да тән. Мысалы, ата-аналар балалары жайында мынадай сөздерді жиі айтады: «балам

жақсы, оны қылмысқа итермелеген жолдастары» немесе «төбелесті бастаған жәбірленушінің өзі».

Бұл тәсіл қылмыстылықты әлеуметтік құбылыс ретінде талдағанда қолданылады. Мысалы, жәбірленушінің виктимдігі (құрбандығы) қылмыскерліктің себептерінің бірі ретінде қаралады.

Сондай-ақ криминологияда әртүрлі критерий бойынша қылмыстылық себептерін топтастыруға болады:

а) себептердің жинақталып қорытылуына қарай:

1)барлық қылмыстардың себептері (философиядағы «жалпы» категориясына сәйкес келеді);

2)қылмыстылықтың жекелеген түрінің себептері (мысалға, меншікке қарсы қылмыстардың немесе кәмелетке толмағандар қылмыстылығының себептері, бұл философиядағы «ерекше» категориясына сай келеді);

3)жекелеген қылмыстардың себептері (мысалға, ұрлықтың себептері, бұл методологияның «бөлек» категориясына сай);

ә) қылмыс жасау механизміне ықпал етуіне қарай:

1) себептер;

2) жағдайлар.

Олардың ең басты айырмашылығы әсер ету пәрменінде: себеп - салдарды туындатады, ал жағдай - туындатпайды, бар болғаны оның туындауына жәрдемдеседі.

б) адам санасы мен еркіне бағыныштылығына қарай:

1) объективтік себептер (адам санасы мен еркіне бағынбайтын);

2) субъективтік себептер (адам санасы мен еркіне тікелей бағынышты);

2) объективтік - субъективтік себептер (объективтік өмірдің де, субъективтік факторлардың да үлесі бар себептер).

в) мазмұнына қарай әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-психологиялық, идеологиялық, ұйымдастырушылық деп бөлінеді.

Әдебиеттер:

1. Джекебаев У.С. Преступность как криминологическая проблема. Алматы, 1974 – 33б.
2. Мауленов Г.С. Основные характеристики преступности а Республике Казахстан. Алматы:Жеті жарғы, 1999 - 67б.
3. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. М., 1969 – 195б.
4. Жұмағали А. Криминология. Дәрістер /Жалпы бөлім/. Алматы, 2003 – 19б.
5. Орехова В.В. Криминология. Учебное пособие. 1992 – 113б.
6. Каиржанов Е.И. Причинность в криминологии. Алматы, 2002 – 44б.
7. Долгова А.И. Взаимодействие и причинность в системе научного детерминического подхода к изучению преступностью//Вопросы борьбы с преступностью// Вып.34.М., 1981 – 144б.
8. Рахимов Т.Г., Судакова В.Н., Джекебаев У.С. Мотивация прсетупления и уголовная ответственность. Алматы, 1987 - 55б.